

*Палюх Л.М.,
аспірант кафедри
кримінального процесу і
криміналістики
Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ДО НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРИМУСОВОГО ЗАХОДУ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У ВИГЛЯДІ НАПРАВЛЕННЯ У СПЕЦІАЛЬНУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНУ УСТАНОВУ

В переліку, що міститься у частині 2 ст. 105 Кримінального Кодексу України, в числі примусових заходів виховного характеру закріплений такий захід, як направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків. Згідно зі ст. 8 Закону України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” до вказаних установ належать загальноосвітні школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації неповнолітніх¹.

Законодавче визначення підстав, умов і процесуального порядку застосування щодо неповнолітнього примусового заходу виховного характеру у вигляді направлення у спеціальну навчально-виховну установу вимагає особливої уваги з боку законодавця, виходячи з того, що вказаний захід за своєю суттю є істотним обмеженням свободи неповнолітнього. У п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України №21 від 22 грудня 1995 р. “Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру” вказано, що неповнолітній, якого направлено до загальноосвітньої школи соціальної реабілітації або професійного училища соціальної реабілітації, за своїм правовим статусом є учнем з обмеженнями, передбаченими положеннями про ці навчально-виховні установи².

Питання, що охоплюються предметом дослідження, розглядалися у працях Мельникової Е.Б., Астемирова З.А., Семерньової Н.К. У вітчизняній юридичній науці вказане питання не було предметом самостійного дослідження. Окремі теоретичні і правові аспекти застосування до неповнолітнього вказаного примусового заходу виховного характеру розглядалися такими авторами, як Г. Омеляненко, В. Мороз, Є. Кравець, О. Кравченко.

Відповідно до кримінального, кримінально-процесуального законодавства України, направлення неповнолітнього у спеціальну навчально-виховну установу застосовується на таких же підставах і в тому ж порядку, що й інші примусові заходи виховного характеру. В законодавстві немає чіткого визначення умов, при яких до неповнолітніх правопорушників застосовується вказаний захід.

Це зумовлює потребу в удосконаленні законодавчого врегулювання підстав, умов і порядку застосування до неповнолітніх примусового заходу виховного характеру у вигляді направлення у спеціальну навчально-виховну установу, з урахуванням також вимог міжнародно-правових документів, якими визначаються гарантії прав неповнолітніх та стандарти в цій сфері. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує і правове регулювання

¹ Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР // ВВРУ.- 1995.-№6, – ст.35.

процесуального порядку дострокового припинення вказаного примусового заходу виховного характеру.

У Конвенції про права дитини, Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінських правилах), зазначається про те, що застосування до неповнолітнього правопорушника заходу впливу у вигляді направлення у виправну установу повинно бути крайнім заходом. Стаття 40 Конвенції про права дитини, зокрема, зобов'язує держави запроваджувати різні заходи, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поводження з дитиною, яке б відповідало її добробуту, а також її становищу та характеру злочину. Це, зокрема, положення про опіку і нагляд, консультативні послуги, призначення іспитового строку виховання, програми навчання і професійної підготовки та інші форми догляду.

У Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінських правилах), зокрема в п. 19, який має назву "Мінімальне використання заходів, що передбачають поміщення в виправні установи", вказується, що поміщення неповнолітнього в будь-яку виправну установу завжди повинно бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімально необхідного строку. Як відзначається у коментарі до цього правила, прогресивна кримінологія виступає за переважне використання заходів, що не передбачають тримання неповнолітніх у виправних установах. Адже негативні наслідки цього заходу пов'язані з позбавленням волі, з ізоляцією від суспільства, відображаються на неповнолітніх більшою мірою, ніж на дорослому, оскільки зачіпають неповнолітнього на початковій стадії розвитку його особистості. Тому мета розглядуваного правила полягає в двохаспектному обмеженні тримання у виправних установах: у кількісному ("крайній захід") і часовому ("мінімальний строк"). Крім того, фактично перевага повинна надаватися "відкритим" установам перед "закритими". Відповідно до п. 17.1 Пекінських правил, рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинні прийматися лише після ретельного розгляду справи і обмеження повинно бути по можливості зведено до мінімуму³.

Науковцями - дослідниками ювенальної юстиції відзначається про те, що виховні заходи у "відкритому середовищі" (наприклад, пробація, покладення на неповнолітнього обов'язку відвідувати денний виховний центр, покладення виконання певних повинностей на користь громади) є переважачими в арсеналі судів у справах неповнолітніх, які функціонують у багатьох державах світу⁴.

За своїм змістом примусовий захід виховного характеру у вигляді направлення неповнолітнього у спеціальну навчально-виховну установу, як уже зазначалося вище, є суттєвим обмеженням свободи особи. Незважаючи на важливу загальнопревентивну роль у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, як підтверджує практика функціонування спеціальних навчально-виховних установ, зазначений примусовий захід виховного впливу не позбавлений фактора негативного впливу на неповнолітніх, які перебувають у вказаних установах, зокрема через дію психологічного механізму взаємної криміналізації, що має місце в місцях позбавлення волі і спеціальних виховних установах⁵.

Відомий німецький кримінолог Г.Й. Шнайдер, висновки якого базуються на даних

² Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 21 від 22 грудня 1995 р.

³ Збірник законодавчих і нормативних документів з питань соціально-правового захисту дітей. - К., - 1998 р. - 516с.

⁴ Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность.- М.: Наука, 1990.- С. 105

⁵ Кравець Є. Як готуються майбутні правопорушники // Право України. - 1995.- №5-6.- С. 50-51, 61; Пирожков В.Ф. Криминальная психология.- М.: Ось-89, 2001. - С. 13

численних соціологічних досліджень, відзначає, що саме неповнолітні засвоюють найшвидше протиправні форми поведінки і складають про себе оманливу, негативну думку, яка далі в ході деліквентної поведінки посилюється, перетворюючи їх в дорослих злочинців. Тому у справах неповнолітніх необхідно максимально вдаватися до моделі соціальної реабілітації, одним з елементів якої є відхід в системі кримінальної юстиції від суворих і офіційних реакцій на правопорушення і злочини, як і на їх виконавців, і перехід до таких покарань, які можуть виконуватися із залученням громадських інститутів⁶.

Відповідно до кримінального, кримінально-процесуального законодавства України, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи застосовується на таких же підставах і в тому ж порядку, що й інші примусові заходи виховного характеру. Згідно з чинним Кримінальним кодексом України примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітніх при звільненні їх від кримінальної відповідальності (ст.97 КК України), при звільненні від покарання (ч. 1 ст.105 КК України), а також щодо неповнолітніх, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені Особливою частиною Кримінального кодексу України (ч.2 ст.97 КК України).

При звільненні від кримінальної відповідальності примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані до неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, якщо його виправлення можливе без застосування покарання; при звільненні від покарання – до неповнолітнього, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо судом буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. Таким чином, відповідно до чинного законодавства, застосування до неповнолітнього такого примусового заходу виховного характеру, як направлення його до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків, може бути застосовано і у разі вчинення ним вперше злочину невеликої тяжкості, в тому числі й при звільненні від кримінальної відповідальності. Закон не містить для цього ніяких перешкод.

У п.8 Постанови Пленуму Верховного Суду України №21 від 22 грудня 1995 р. “Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру” вказано, що до спеціальних навчально-виховних установ неповнолітні направляються, коли вони вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу і не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. Разом з тим, не можуть направлятися в ці установи особи, визнані інвалідами, а також ті, яким за висновком відповідних спеціалістів перебування в таких закладах протипоказане за станом здоров’я. Таким чином, в керівних роз’ясненнях Пленуму Верховного Суду України визначено основні орієнтири для призначення цього примусового заходу виховного характеру, які повинні встановлюватися судом у кожній конкретній справі стосовно конкретного неповнолітнього. Однак законодавство не містить чітко визначених умов для призначення неповнолітньому цього примусового заходу виховного характеру, зокрема вказівки на ступінь тяжкості діяння, при вчиненні якого допускається направлення у спеціальну навчально-виховну установу. В той же час у пп. б), с) правила 17.1 Мінімальних стандартних правил відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх вказано про те, що неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої

⁶ Г.-Й. Шнайдер. Криминология. / Перевод с немецкого.- М.: Прогресс, 1994.- С. 425

особи чи у неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу.

В юридичній науці висловлюються думки про необхідність більш чіткої регламентації в законодавстві умов та порядку призначення розглядуваного заходу впливу стосовно неповнолітніх⁷. Зокрема, Мельникова Е.Б. зазначає про те, що в законодавстві повинні бути чіткіше визначені процесуальні правила призначення цього заходу і особливо контролю за його виконанням⁸. Серед вітчизняних науковців В. Мороз висловлюється про необхідність визначити перелік суспільно небезпечних діянь, вчинення яких повинно тягнути за собою направлення у спеціальний навчально-виховний заклад⁹.

Нам видається, що регламентація в законодавстві України підстав для застосування розглядуваного примусового заходу виховного характеру повинна бути більш визначеною з метою недопущення призначення судом цього заходу впливу стосовно неповнолітніх, які вперше вчинили злочини (суспільно небезпечні діяння) невеликої тяжкості, якщо їх виправлення можливе без застосування покарання, в тому числі й у випадку звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. Доцільним видається також обмеження сфери застосування вказаного заходу випадками вчинення неповнолітніми злочинів середньої тяжкості, а стосовно неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність,- випадками вчинення ними суспільно небезпечних діянь, які містять ознаки злочинів середньої тяжкості або тяжких злочинів.

У зв'язку з цим доцільно розглянути, як це питання врегульоване у законодавстві зарубіжних країн, зокрема в Російській Федерації. Потрібно відзначити, що вказані вище вимоги Мінімальних стандартних правил відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх знайшли своє відображення у кримінальному і кримінально-процесуальному законодавстві Російської Федерації, де особлива увага приділена законодавчій регламентації підстав і порядку застосування до неповнолітніх направлення у спеціальну виховну установу. Цей примусовий захід виховного впливу до неповнолітніх не включений у перелік примусових заходів виховного впливу, що міститься у ст. 90 КК РФ, а підстави та порядок його застосування розміщені законодавцем у окремих нормах як Кримінального, так і Кримінально-процесуального кодексів¹⁰. Відповідно до ч. 2 ст.92 КК Російської Федерації неповнолітній, засуджений до позбавлення волі за вчинення злочину середньої тяжкості, а також тяжкого злочину, може бути звільнений судом від покарання і поміщений у спеціальну навчально-виховну установу закритого типу органу управління освітою. Вказаний захід не застосовується до неповнолітніх, які вчинили злочини невеликої тяжкості, а також взагалі при звільненні неповнолітнього від кримінальної відповідальності, а лише при звільненні від покарання. Зі змісту вказаної статті випливає, що поміщення неповнолітнього у спеціальну навчально-виховну установу закритого типу допускається також при повторному вчиненні неповнолітнім злочину середньої тяжкості. Відповідно до ч.2 ст. 432 КПК Російської Федерації, суд звільняє неповнолітнього засудженого від покарання, якщо при розгляді кримінальної справи про злочин середньої тяжкості або тяжкий злочин буде визнано достатнім поміщення неповнолітнього підсудного, який вчинив цей злочин, у спеціальну

⁷ Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность.- М.: Наука, 1990.- С. 107; Мороз В. Школи соціальної реабілітації: сучасне становище і перспективи// Право України.- 1999.- №3.- С.60

⁸ Мельникова Э.Б. Правосудие по делам несовершеннолетних: история и современность.- М.: Наука, 1990.- С. 107

⁹ Мороз В. Школи соціальної реабілітації: сучасне становище і перспективи// Право України.- 1999.- №3.- С.60

¹⁰ Уголовный кодекс Российской Федерации.- М.: ИНФРА-М, 2004.- С. 12

навчально-виховну установу закритого типу.

Відповідно до законодавства Російської Федерації до неповнолітніх, які вперше вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості при звільненні судом їх від кримінальної відповідальності, направлення у спеціальну установу не застосовується, а можуть бути застосовані лише примусові заходи виховного характеру, передбачені ч.2 ст. 90 КК Російської Федерації.

На нашу думку, визначення законодавцем кола злочинів за ступенем тяжкості, при вчиненні яких допускається застосування до неповнолітнього направлення у спеціальну навчально-виховну установу, відповідає вимогам міжнародно-правових документів і запобігатиме застосуванню вказаного примусового заходу виховного характеру до неповнолітніх, які вперше вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, виправлення яких може бути досягнуто шляхом застосування менш суворих примусових заходів виховного характеру.

Відповідно до ч.2 ст. 432 КПК Російської Федерації, застосування до неповнолітнього примусового заходу у вигляді поміщення у спеціальну навчально-виховну установу має місце при звільненні неповнолітнього від покарання при постановленні судом обвинувального вироку. У вказаній статті також міститься порядок дострокового припинення або продовження судом перебування неповнолітнього у спеціальній навчально-виховній установі, переведення в іншу спеціальну навчально-виховну установу закритого типу, а також визначено процесуальні умови прийняття такого рішення. У ч.3 ст.92 Кримінального кодексу Російської Федерації відповідно визначено, в яких випадках здійснюється дострокове припинення перебування неповнолітнього у спеціальній навчально-виховній установі.

Якщо звернутися до досвіду врегулювання розглядуваного інституту у законодавстві Франції, то слід зауважити, що одним з головних принципів, яким керується суд при вирішенні справи неповнолітнього – це по можливості залишення дитини в сім'ї. Якщо ж неможливо залишити дитину в сім'ї або з причини тяжкості вчиненого нею злочину, або якщо сім'я не може забезпечити їй правильного виховання, або батьки не мають достатньої влади над дитиною, не мають авторитету, то дитина забирається із сім'ї і її виховання поручається виховній установі. Цікавим є, до речі, той факт, що відповідно до законодавства Франції, поміщення неповнолітнього у виховну установу може застосовуватися і в порядку цивільного судочинства до неповнолітніх, які потребують догляду і виховання¹¹.

Слід відзначити, що в законодавстві України відсутня законодавча регламентація процесуального порядку дострокового припинення застосування до неповнолітнього розглядуваного примусового заходу виховного характеру. Відповідно до ч. 10 ст. 8 Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", дострокове звільнення неповнолітніх з загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації провадиться судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи чи училища. Аналогічні норми містяться і в п.36 Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації, п.63 Положення про професійне училище соціальної реабілітації¹². Однак в кримінально-процесуальному законодавстві України не визначений процесуальний порядок розгляду судом питання про дострокове звільнення неповнолітніх зі спеціальних навчально-виховних установ. У зв'язку з цим уявляється

¹¹ Программа и материалы российско-французского семинара по проблемам ювенальной юстиции, 7, 8 июня 2000 г. (из выступл. В.Губоля).- Курск: Регион. открытый социал. ин-т, 2000. - С. 29

¹² Положення про загальноосвітню школу соціальної реабілітації та Положення про професійне училище соціальної реабілітації, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. №859.

необхідним ввести в Кримінально-процесуальний кодекс України відповідні положення, встановивши, зокрема, коло осіб, які беруть участь у справі, порядок розгляду питання про дострокове звільнення неповнолітнього зі спеціальної навчально-виховної установи, порядок прийняття судом рішення з цього питання.

На основі вищенаведеного видається необхідним конкретизувати в кримінальному законодавстві підстави для застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру у вигляді направлення в спеціальну навчально-виховну установу, встановивши умовою його призначення вчинення неповнолітнім злочину середньої тяжкості, а стосовно неповнолітніх, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України, – вчиненням ними суспільно небезпечного діянь, що містять ознаки тяжких злочинів або злочинів середньої тяжкості. При цьому стосовно першої з вказаних виділених нами вікових категорій неповнолітніх примусові заходи виховного характеру доцільно застосовувати при звільненні їх від покарання, а не від кримінальної відповідальності. Також уявляється необхідним закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві України процесуальний порядок розгляду судом питання про дострокове звільнення неповнолітніх зі спеціальних навчально-виховних установ та переведення їх в інші спеціальні навчально-виховні установи. Вказане питання вимагає розробки відповідних положень з метою внесення змін та доповнень до кримінально-процесуального законодавства України.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального процесу
і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 25 жовтня 2004 року)*

